

40. Кононенко В. В. Антисемітська політика радянської влади в 1948–1953 рр. (на матеріалах Поділля). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія : Історія. 2017. Вип. 25. С. 213–218.
41. Кононенко В. В. Особливості релігійного життя єврейських громад в Україні у повоєнний період (друга половина 1940-х-початок 1960-х рр.). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2009. №15 (2). С. 276–285.
42. Кононенко В.В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.) : дис. ... канд. іст. наук 07.00.01. Ін-т історії України. Київ, 2004. 231 с.
43. Кравчук А. Соціальне вчення та діяльність Митрополита Андрея Шептицького під час німецької окупації. *Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті*: збірка наукових статей. Дніпропетровськ : Інститут «Ткума», 2015. С. 82–143.
44. Уткін О. І. Нацистський окупаційний режим в Києві напередодні його звільнення. Битва за Дніпро. *До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 31 жовтня 2013 р.). Збірник наукових праць. С. 195–205.
45. Шахрайчук І. А. Знищення духовно-культурних багатств Дніпропетровщини в період Другої світової війни (1941–1945). *Проблеми політичної історії України*. Вип. 11. 2016. С. 149–159.

УДК 726:27-523.4:322(477)«1955/1964»

Вадим Сергієнко
(Полтава)

СТАН ОБ'ЄКТІВ ПРАВОСЛАВНОЇ АРХІТЕКТУРИ В КОНТЕКСТІ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ УРСР НАПРИКІНЦІ 1950-х – ПОЧАТКУ 1960-х РОКІВ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Стаття присвячена дослідженню стану об'єктів православної архітектури в Українській Радянській Соціалістичній Республіці на перехресті 1950-х та 1960-х років у контексті партійно-державної політики. Автор систематизує та аналізує історіографію проблеми, відображаючи різні підходи до розуміння впливу політичних чинників на збереження, реставрацію та використання цих культурних пам'яток. Через призму різноманітних джерел та підходів автор пропонує новий огляд ключових аспектів даної проблематики, спрямований на поглиблене розуміння складного взаємозв'язку між культурною спадщиною та ідеологічним контекстом радянського періоду.

Ключові слова: *православна архітектура, партійно-державна політика, історіографія, культурна спадщина, ідеологічний вплив.*

The article explores the state of Orthodox architectural objects in the Ukrainian Soviet Socialist Republic at the intersection of the 1950s and 1960s within the context of party-state policy. The author systematizes and analyzes the historiography of the issue, reflecting various approaches to understanding the impact of political factors on the preservation, restoration, and utilization of these cultural landmarks. Through the prism

of diverse sources and approaches, the author offers a new overview of key aspects of this problem, aimed at a deeper understanding of the complex relationship between cultural heritage and the ideological context of the Soviet period.

Keywords: *Orthodox architecture, party-state policy, historiography, cultural heritage, ideological influence.*

Кінець 1950-х – початок 1960-х років був складним періодом для православної церкви в УРСР. Політичні та ідеологічні зміни, характерні для цього часу, суттєво вплинули на стан об'єктів православної архітектури. Відчутний вплив партійно-державної політики спричинив певні виклики та зміни в архітектурному ландшафті церковних споруд.

Значущі періоди, визначальні події та ключові факти, пов'язані із історією церкви детально викладаються в академічних посібниках та підручниках з релігієзнавства та історії релігії. Систематичний та послідовний аналіз релігійно-церковних процесів на теренах України, представлений у навчальному посібнику «Історія релігії в Україні» за редакції А. М. Колодного та П. Л. Яроцького [20]. Вчені приходять до висновку, що період з другої половини 1940-х до кінця 1980-х років характеризувався постійним тиском на церкву. Вони підкреслюють, що головною метою держави в цей час була ліквідація матеріальних проявів релігійності та систематичний тиск на віруючих та духовенство. Політичні практики, пов'язані із реалізацією марксистських принципів щодо церкви та віруючих, а також різні етапи боротьби із релігією в СРСР, докладно аналізуються у підручнику «Академічне релігієзнавство» за редакції професора А. М. Колодного. Автор зазначає, що неправомірні дії силових структур влади та очевидні акти вандалізму сприяли скороченню мережі релігійних організацій та кількості культових споруд у 1950–1960-ті роки [21].

Вагомий внесок у сучасну українську історіографію зробив В. О. Пащенко, який вперше вніс значний масив архівних джерел у науковий обіг. В його монографічних розвідках глибоко досліджено історію православної церкви в тоталітарній державі у період з 1940-х по початок 1990-х років [30]. Окремі його статті детально розкривають питання ставлення радянської держави до культових пам'яток у другій половині ХХ століття [31]. Також варто згадати про фундаментальні праці істориків В. К. Барана [5], В. М. Даниленка [6], В. А. Войналовича [9]. Фактично в кожній узагальнюючій роботі аналізується партійно-державна політика щодо об'єктів православної архітектури. Проте, слід зазначити, що, автори більше акцентують увагу на розвитку державно-церковних відносин, тоді як деякі особливості політики радянської влади щодо сакральних споруд розглядаються побіжно.

Низка наукових праць В. А. Войналовича присвячена глибокому аналізу історії культових пам'яток в умовах партійно-державної політики, котра домінувала у другій половині ХХ століття в Україні. Досліджуючи дії партійної номенклатури щодо скорочення кількості церковних споруд в 50-60-х роках ХХ століття, історик виділяє їхню невід'ємну роль у державній церковній політиці. Він відзначає тотальне знищення пам'яток релігійної культури в контексті «політики державного атеїзму та нігілістичного ставлення до історико-культурної спадщини». Як результат, було знищено від третини до половини всього архітектурного спадку [11].

П. П. Панченко вказує на масштабність та універсальність процесів руйнування та закриття сакральних об'єктів наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років. Він розглядає причини подальшого зменшення темпів закриття церков, пояснюючи це радикальним скороченням їх кількості в попередні роки та посиленням опору віруючого населення [28].

В умовах недостатньої вивченості післявоєнного періоду, великий внесок у дослідження цієї проблематики на початку 90-х років вніс І. П. Меркатун [25]. Аналізуючи антирелігійну кампанію в Україні у 50-60-х роках ХХ століття, дослідник виокремив процеси та наслідки ліквідації культових споруд. Низка інших дослідників також порушували проблему періодизації державно-церковних відносин у радянській історіографії. Наприклад, А. О. Овсяницький, аналізуючи державний наступ на церкву на рубежі 50-60-х років ХХ століття, виділяє три основні етапи цього процесу: підготовчий період до наступу, всебічне пояснення шкідливого впливу релігії на суспільство та перехід до закриття і руйнування культових споруд, а також віднесення релігійних громад до незаконних об'єктів [27].

Більшість учених, що аналізують результати політичної «відлиги» другої половини 1950-х років і пов'язаних з нею процесів десталінізації радянського суспільства, вказують на відсутність позитивних наслідків цих трансформацій для церковної сфери. Наприклад, О. Г. Бажан та Ю. З. Данилюк порівнюють державний тиск, що існував в період хрущовської «відлиги» з довоєнних років. Історики приходять до висновку – основним мотивом нового наступу на церкву наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років було уявлення релігії як субстанції, що спричиняє всі негативні соціальні явища і є головною перепоною на шляху будівництвом комуністичного суспільства [4].

Монографія Ю. А. Бабінова «Державно-церковні відносини в Росії, СРСР, СНД: теорія, історія, практика» присвячена ретроспективному аналізу взаємовідносин між державою та церквою в історії Росії, СРСР та країн пострадянського простору. У контексті

нашого дослідження особливий інтерес викликає інтерпретація третього етапу в партійно-державній політиці, який охоплює період з 1943 року до початку 1960-х років. Історик акцентує увагу на зміцненні впливу церкви на суспільство в післявоєнні роки, що виявилось, передусім, у відкритті нових церков і молитовень. Але в період державно-церковних відносин в СРСР, що охоплює час від початку 1960-х до середини 1980-х років, адміністративно-силові та обмежувальні заходи залишалися домінуючими [3].

Відносно недавно проблема партійно-державної політики УРСР щодо історико-культурної спадщини в другій половині ХХ століття стала об'єктом наукових розробок декількох українських істориків. Зокрема, питання ставлення радянської держави до об'єктів культурної цінності наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років отримали вивчення та аналіз у працях А. М. Киридона та П. В. Киридона [7]. Питання руйнування культових архітектурних пам'яток внаслідок офіційної антирелігійної політики висвітлені в публікаціях В. О. Горбика та Г. Г. Денисенка [15]. Державну політику щодо архітектурних об'єктів культового призначення проаналізував Ю. З. Данилюк [13], а практику знищення сільських церков в Україні в період 1950–1960-х років дослідив І. М. Романюк [33].

Ряд праць вітчизняних науковців присвячені вивченню історичного минулого найвідоміших храмів та монастирів нашої вітчизни. Долю Києво-Печерської лаври вивчали С. К. Кілессо [18], О. І. Крук [24]. Історія, архітектурна і мистецька спадщина Почаївської Свято-Успенської лаври привертала увагу П. А. Ричкова, В. Д. Луц [32].

Широкої популярності в історичній літературі отримала діяльність Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Історію створення цієї громадської організації досліджував С. І. Кот [22]. Багато вчених відзначають як успіхи, так і значні недоліки в її діяльності, вказуючи на певну бездіяльність та надмірну обережність при вирішенні нагальних завдань збереження пам'яток, зокрема сакральної архітектури. Ми поділяємо погляди О. О. Нестулі щодо того, що створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури у 1966 році не суттєво покращило ситуацію в галузі охорони пам'яток. Визначальним фактором у функціонуванні пам'яток була державна політика щодо історико-культурної спадщини [26]. Я. Дашкевич також зазначав, що товариство та його відділення намагалися запобігти остаточному руйнуванню церковних будівель, але в той же час розпочався масштабний процес грабунку пам'яток церковного мистецтва [14].

Регіональні дослідження стали помітним явищем в сучасній вітчизняній історіографії. Ці дослідження дозволили вивчити

особливості церковної політики партійно-державних структур на місцях, аналізувати специфіку її реалізації та узагальнити картину щодо стану культових споруд в радянський період. Наприклад, Сергій Кривенко провів дослідження історії відносин радянських інституцій з православною церквою та впливу на існування православної архітектурної спадщини на Черкащині в 1944–1965 роках [32]. Долю культових споруд на Полтавщині в період антирелігійної кампанії кінця 50-х – початку 60-х років описували Ю. В. Вільховий [8] та П. Воля [12]. Олесь Дмитрович Форостюк був одним із перших, хто вивчав історію православної церкви на Луганщині в радянський період, звертаючи особливу увагу на питання руйнації культових споруд та скорочення числа церков у регіоні [34]. Ігор Андрухів провів дослідження політики Комуністичної партії у сфері релігії на Івано-Франківщині в першій половині 1960-х років, аналізуючи зняття з реєстрації культових приміщень та відзначаючи скорочення релігійних громад та сакральних споруд у регіоні [1]. М. Астаф'єва та О. Астаф'єв розглядають причини та наслідки політики знищення культових об'єктів, вказуючи на безпрецедентний характер боротьби радянської держави з релігією та акти вандалізму, які супроводжували цей процес [2]. Незважаючи на плідну роботу цих дослідників, питання дослідження регіональних втрат культових об'єктів залишаються недостатньо вивченими.

Важливий внесок у розвиток релігієзнавчого напрямку в пам'яткознавстві зробив О. В. Шуба. Аналізуючи втрати сакральних пам'яток, він підсумовує, що найбільше знищень відбулося під час цілеспрямованої боротьби з релігією в радянські часи, «...коли свідомо знищувалися безцінні шедеври культури лише через їх культовий характер...» [35]. Ще одним визнаним експертом у вивченні зруйнованих культових споруд є архітектурознавець В. В. Вечерський. Він вказує на систематичний характер знищення церковних пам'яток комуністичним режимом в Україні та виділяє окремі етапи їх руйнацій [7].

Більшість сучасних дослідників переконані, що радянський період в історії православ'я в Україні був періодом найбільшого пригнічення. Публічний діяч і правозахисник І. Дзюба стверджує, що з 1920-го по 1985-й рік переважала систематична політика знищення церковних архітектурних пам'яток. Він зазначає, що плани закриття і руйнування церков, які відповідали ідеології радянського режиму, впроваджувалися централізовано на місцях. І. Дзюба осуджує старання партійних органів у проведенні ідеологічної боротьби проти релігії та наголошує, що реставрацію пошкоджених церковних пам'яток рівняли до державного злочину [16].

Незважаючи на значну кількість наукових робіт, опублікованих протягом останніх десятиріч, вони не розкривають всю глибину даної

проблеми. Історіографічний аналіз підтверджує, що в українській історіографії поки що не було окремих досліджень, які б спеціалізувалися на проблемі скорочення церковної мережі в Україні у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х років. Історія православних культових споруд в Україні у другій половині ХХ століття залишається недостатньо дослідженою науковою областю в багатьох аспектах.

Джерела та література

1. Андрухів І. О. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40-80-х роках ХХ століття: історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ, 2006. 432 с.
2. Астаф'єва М. М., Астаф'єв О. Г. Розвінчана релігія, або про що говорять ніжинські руїни. *Вітчизна*. 1991. № 11. С. 190.
3. Бабинов Ю. О. Государственно-церковные отношения в России, СССР, СНГ: теория, история, практика. Севастополь : СевНТУ, 2003. 232 с.
4. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-х рр. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2000. 332 с.
5. Баран В. К. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів : НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. 447 с.
6. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). Київ : Вид. дім «Альтернативи», 1999. 303 с.
7. Вечерський В. В. Втрачені святині. Київ : Техніка, 2004. 176 с.
8. Вільховий Ю. В. Доля культових споруд на Полтавщині в ході антирелігійної кампанії 50–60-х рр. *Четверта Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства* : матеріали конф. Полтава, 1998. С. 58–64.
9. Войналович В. А. Доля монастиря Преображенського кафедрального собору в період антирелігійної кампанії на рубежі 50–60-х років. *Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства*. Полтава, 1994. С. 134–137.
10. Войналович В. А. Пам'ятники історії і культури та їх роль у збереженні і популяризації релігійної традиції й культури. *Релігійна традиція в духовному відродженні України* : матеріали Всеукр. наук. конф., (м. Полтава), 1992. С. 112–116.
11. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ : Світогляд, 2005. 741 с.
12. Воля П. До питання про знищення православних церков Полтавщини. *Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства*. Полтава, 1994. С. 260–261.
13. Данилюк Ю. З. Державна політика щодо архітектурних пам'яток культового призначення у 60-х роках на Україні. *Релігійна традиція в духовному відродженні України*. Полтава, 1992. С. 119–121.
14. Дашкевич Я. Охорона пам'яток церковного мистецтва. *Розбудова держави*. 2001. № 1-6. С. 68.
15. Денисенко Г., Горбик В. Охорона та збереження пам'яток історії та культури в Україні: історичний аспект. *Історичний журнал*. 2004. № 10-11, 12. С. 85–90; 63–66.

16. Дзюба І. Проблеми культури в незалежній Україні. *Пам'ятки України*. 1997. № 2. С. 11–17.
17. Киридон А. М., Киридон П. В. З історії закриття церков в Україні на початку 60-х років. *Релігійна традиція в духовному відродженні України*. Полтава, 1992. С. 125–126.
18. Кілессо С. К. Києво-Печерська лавра. Київ : Техніка, 2003. 199 с.
19. Колодний А. М. Академічне релігієзнавство. Київ : Світ Знань, 2000. 862 с.
20. Колодний А. М. Історія релігії в Україні: У 10-ти томах. Київ : Укр. центр духов. культури, 1999. Т. 3 : Православ'я в Україні. 500 с.
21. Колодний А. М. Історія релігії в Україні: У 10-томах. Київ : Укр. центр духов. культури, 1997. Т. 2 : Українське православ'я. 376 с.
22. Кот С. І. Витоки: з передчасів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2005. Ч. 2. С. 128–139.
23. Кривенко С. До історії відносин радянських установ та православної церкви. Черкащина 1944–1965 рр. *Родовід*. 1996. № 1. С. 31–56.
24. Крук О. І. Державні програми розвитку Києво-Печерського історико-культурного заповідника (1950 – поч. 1990-х років). *Історія України: Маловідомі імена, події, факти* : зб. статей. Київ-Донецьк, 2001. С. 246–254.
25. Меркатун І. Г. Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні. *Український історичний журнал*. 1991. № 10. С. 70–76.
26. Нестуля О. О. Особливості пам'яткоохоронного руху в Україні 1917–1991 рр. та актуальні завдання збереження історично-культурної спадщини на сучасному етапі. *Стратегія українського державотворення: філософсько-політологічний та економічний аналіз. Філософія. Економіка. Політика.* : зб. наук. праць. (м. Полтава-Київ). Полтава, 2000. С. 147–160.
27. Овсяницький А. О. Наступ на церкву на межі 50–60-х років ХХ ст. *Релігійна традиція в духовному відродженні України*. Полтава, 1992. С. 131–132.
28. Панченко П. П. Історичні зошити. Київ : Акад. наук України Ін-т історії України. 49 с. (Препринт. Акад. наук України Ін-т історії України).
29. Пащенко В. О. Політика КПРС і Радянської держави щодо пам'яток культури культового походження. *Історія України: маловідомі імена, події, факти* : зб. статей. Київ-Донецьк, 2001. С. 254–260.
30. Пащенко В. О. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років. Полтава : АСМІ, 2005. 630 с.
31. Пащенко В. О. Хрущовська «відлига» і доля монастиря Києво-Печерської лаври. *Християнство і культура: історія, традиції, сучасність* : зб. наук. праць. Полтава, 1998. С. 107–110.
32. Ричков П. А., Луц В. Д. Почаївська Свято-Успенська Лавра. Київ : Техніка, 2000. 135 с.
33. Романюк І. М. Державна політика руйнування церков на селі у 1950–1960-ті роки в Україні. *Вісник Київського інституту «Слов'янський університет». Історія*. 2001. № 11. С. 117–121.
34. Форостюк О. Д. Православная Луганщина в годы гонений и трагических испытаний (1917–1988 гг.). Луганск : Редацион.-издательс. отдел ЛИВД, 1999. 119 с.
35. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України: політологічний аналіз. Київ : Криниця, 1999. 139 с.